

PSYCHOLOGY

Теоретико-методологічні підходи до дослідження образу майбутнього

I. В. Добриніна

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одесса, Украина
Corresponding author. E-mail: irinadibrynina@gmail.com

Paper received 18.04.22; Accepted for publication 02.05.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2022-265X103-08>

Анотація. В статті надано огляд теоретико-методологічних підходів до дослідження образу майбутнього у картині світу особистості. Розглянуто засади психологічних теорій, що дозволяють вивчення конструювання образу світу майбутнього в конкретному індивідуальному контексті. Показано, що підрунтя розглянутих теоретичних положень формують певну методичну спрямованість підходів до вивчення образу майбутнього. Підкреслено переваги психосемантичного підходу у дослідженнях здатності особистості до конструювання образів власного майбутнього.

Ключові слова: образ майбутнього, конструювання образу світу, індивідуальні репрезентації, психосемантичний підхід.

Вступ. Актуальність вивчення проблеми образу майбутнього визначається тим, що сучасна людина живе в середовищі тотальних та стрімких змін, що, зрозуміло, відбивається і на її ставленні до майбутнього, яке все частіше описується в термінах невизначеності, непрозорості, непередбачуваності тощо. Представленість образу майбутнього у структурі самосвідомості особистості, серед яких важливу роль займає структура «Я-майбутній», дозволяє прогнозувати розвиток та поведінку особистості в контексті різних життєвих обставин, досліджувати ставлення до сьогодення як до втілення минулого та джерела майбутнього, дає можливість осмислення життєвого шляху в широкому часовому та соціокультурному контексті відповідно до її цінностей, смислів, обмежень та можливостей, тобто до реалізації нової цілісності у реальній життєдіяльності.

Стислий огляд публікацій за темою. Багатоаспектність проблематики стала причиною різнобічної методологічної та методичної спрямованості підходів до вивчення образу майбутнього у філософії, психології, соціології.

Філософський підхід при дослідженні майбутнього людини зосереджується в основному на розробці понять, категорій, концепцій образу майбутнього в контексті ширшої картини всього життєвого шляху особистості, на вивченні змісту та просторово-часових характеристик уявлень про майбутнє [7].

Соціологічний підхід розглядає уявлення про майбутнє як можливість реконструювати картини майбутнього, що функціонують у минулому, та співвіднести їх із реальним майбутнім для цього періоду. Це дозволяє оцінити включеність соціуму в тимчасову перспективу, його ставлення до сьогодення, ступінь задоволеності дійсністю, конкретизувати уявлення про мету суспільного розвитку та цінності соціуму, в якому існує [5].

Психологічний підхід спрямований на вивчення майбутньої тимчасової перспективи та планування життя особистості в контексті вікової специфіки, створення типологій особистості на основі сприйняття свого майбутнього та використання образу майбутнього в контексті суб'єктивної картини життєвого

шляху особистості у психокорекційній та психотерапевтичній практиці (практично орієнтований підхід) [1]

Проте, як відбувається конструювання образу світу майбутнього, можливості його представленості через особливості індивідуально-психологічних репрезентацій особистості є малодослідженим у психологічній науці [4].

Мета статті - представити теоретико-методологічний огляд підходів до вивчення конструювання образу світу майбутнього в конкретному індивідуальному контексті у різних галузях наукового пізнання.

Матеріали і методи. Для огляду використовувався метод аналізу науково-психологічної та спеціальної літератури, а саме: фундаментальні положення глибинної психології, принципи соціально-конструкціоністського підходу, досягнення теоретичних підходів до часової перспективи, напрацювання на основі гіпотези лінгвістичної відносності, положення теорії особистісних конструктів, здобутки психосемантичного підходу.

Результати та їх обговорення. Глибина психологія (К.Г. Юнг, М. Малер). К.Г. Юнг висвітлював процес побудови власного майбутнього як своєрідний момент інтуїції, тобто сприйняття можливостей, які утримуються у ситуації [12]. За М. Малер теперішнє стає минулим, а минуле – теперішнім. Ці дії є невід'ємною частиною фази возз'єднання [16], коли ставлення дитини до матері схоже зі ставленням до перехідного об'єкту. Віддаляючись від матері, дитина контролює її присутність або відсутність: присутність матері являє собою теперішнє, психічна репрезентація матері, коли її немає – минуле, а очікування повернення до неї – майбутнє.

Соціально-конструкціоністський підхід (Л.С. Виготський, О.Н. Леонт'єв, К.О. Абульханова-Славська). Проблематика соціального конструювання реальності, закладена Л.С. Виготським, служить фундаментом для осмислення психології образу майбутнього, і побудови нових принципів психології даного феномену. Соціальна реальність, соціальне взаємодія розглядається Л.С. Виготським не як сукупність матеріальних умов, а як сукупність думок, ідей, цінностей. Цей напрямок дослідження образу майбутнього простежується в роботах О.Н. Леонт'єва (модель образу майбутнього),

К.О. Абульханової-Славської (психологічна, особистісна і життєва перспектива як чинник впливу на здатність людини передбачати майбутнє, прогнозувати його, уявляти себе в майбутньому) [6, с.45]. О.В. Посацького (особливості образу майбутнього в юнацькому віці) [10] та ін.

Теоретичні підходи до часової перспективи (Л. Франк, К. Левін, Ф. Зімбардо). Л. Франк характеризує часову перспективу як динамічну базову властивість людського існування, акцентуючи увагу на взаємозв'язках і взаємовпливі минулого, теперішнього і майбутнього. Згідно з Л. Франком, часова перспектива індивіда може відрізнятися у різних сферах життя і залежить від норм і цінностей конкретної культури. Модель життєвого простору К. Левіна включала також вплив минулого і майбутнього на актуальну поведінку індивіда. Існуючу в даний момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє К. Левін визначає як часову перспективу [11, с.44]. Теоретична концепція Ф. Зімбардо продовжує традицію К. Левіна, розглядаючи часову перспективу як фундаментальний процес індивідуального і соціального функціонування. Згідно з Ф. Зімбардо, часова перспектива – це несвідомий процес, в результаті якого неперервний потік особистого і соціального досвіду розподіляється по часовим категоріям, або рамкам, які допомагають впорядковувати, узгоджувати і надавати сенс подіям [18, С. 1271]. Ці когнітивні рамки можуть відображати циклічні, повторювані часові патерни або ж унікальні, неповторювані лінійні моменти з життя індивіда. Вони використовуються для кодування, зберігання та відтворення досвіду, а також для формування очікувань, цілей, непередбачуваних обставин та уявних сценаріїв. Як зазначають Ф. Зімбардо Індивідуальна тенденція акцентувати ту чи іншу часову рамку виробляє стійке часове уподобання, внаслідок якого деякі індивіди будуть більше орієнтовані на майбутнє, інші більше орієнтовані на теперішнє чи минуле. Однак поєднання часових орієнтацій буде адаптивним і оптимальним для психологічного і фізіологічного здоров'я індивіда лише у випадку гнучких переходів від однієї часової орієнтації до іншої в залежності від вимог ситуації, наших потреб і цінностей [13, 19].

В основу гіпотези лінгвістичної відносності (Е. Сепір, Б. Ворф, П. Дениско) лягли дві ідеї:

Мова – продукт суспільства, і ми виховуємося і мислимо в певній лінгвістичній системі з дитинства. Залежно від умов життя, від суспільного і культурного середовища, різні групи можуть мати різні мовні системи. В кожній мові міститься своєрідний погляд на світ, і відмінність між картинами світу тим більше, чим більше різняться між собою мови.

Так, Б. Ворф стверджує, що система кожної мови – «це не просто репродуктивний інструмент для вираження ідей у словах, а радше формувальник ідей, програма й путівник для розумової активності індивіда, для його аналізу вражень, для його синтезу власного розумового запасу» А оскільки світ постає перед нами як «калейдоскопічний потік вражень», то, вважає Б. Ворф, цей потік мусить бути організований системою мови в нашому розумові, і така організація полягає передусім у тому, що ми членуємо світ на категорії та типи згідно з граматикуою нашої рідної мови [15].

Е. Сепір говорить про те, що мова цілком проникає в безпосередній досвід, що будь-який наш досвід (реальний чи потенційний) просякнутий вербалізмом, що між мовою і досвідом відбувається постійна взаємодія. Взаємопроникнення (interpenetration), на якому акцентує американський учений, означає не тільки проникнення мови в безпосередній досвід, а й навпаки – проникнення безпосереднього досвіду в мову, вплив досвіду на мову. Думку про обоюсторонній вплив між мовою і досвідом можна віднайти й в інших статтях Е. Сепіра, а це свідчить про те, що для нього вплив мови на наш сенсорний досвід вибірковий Саме це, мабуть, він [17., р. 498] має на увазі, коли стверджує, що мова – це водночас і систематичний реєстр різних одиниць досвіду, і самодостатня, творча символічна організація, яка визначає наш досвід, а не тільки реєструє.

Проведене П. Дениско [3] ретельне вивчення текстів Е Сепіра та Б. Ворфа демонструє, що їхні оригінальні ідеї не є реалізацією лінгвістичного детермінізму чи спрощеної тези про тотожність мови і мислення. Він звертає увагу на епістемологічну основу гіпотези, яка у Е. Сепіра та Б. Ворфа нечітко окреслена. Він продемонстрував що ідеї Е. Сепіра та Б. Ворфа не є втіленням лінгвістичного детермінізму й спрощеної тези про жорстку відповідність між мовою і мисленням. Те, як Е. Сепір і Б. Ворф пояснюють звичну для певної людської спільноти сегментацію реальності, свідчить, що їхня епістемологічна позиція – це антиреалізм. Для Б. Ворфа реальність сама по собі не структурована, а тому ми впорядковуємо її у своєму мисленні та сприйнятті, несвідомо послуговуючись імпліцитними мовними класифікаціями й патернами.

Теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі). Дж. Келлі, автор теорії особистісних конструктів, одним із перших спробував вийти на аналіз особистості через характеристики її когнітивної сфери у структурі особистісного досвіду із позицій конструктивного альтернативізму. Згідно означеної теорії, люди, поступово наближуючись до розуміння реального світу, відрізняються інтерпретаційними схемами подій [11, с.38.]. Особистісний досвід суб'єкта в когнітивному розумінні передбачає врахування фіксованих форм досвіду (те, що людина засвоїла в минулому), оперативних форм досвіду (те, що відбувається в ментальному досвіді людини в актуальний момент часу), а також потенційних форм досвіду (те, що з'явиться в ментальному досвіді як ново утворення у майбутньому). Відповідно, інформація, яка знаходиться у минулому досвіді суб'єкта, має значення не лише сама по собі, а й по відношенню до нинішнього і майбутнього досвіду.

Відповідно до позиції Дж. Келлі, перший крок людини на шляху передбачення і контролю свого життєвого досвіду – це тлумачення подій. Людина сприймає, інтерпретує і оцінює дійсність на підставі певним чином організованого суб'єктивного досвіду, представленого у вигляді системи понятійних моделей, які вона створює і потім намагається пристосувати до об'єктивної реальності – особистісних (властивих конкретній людині) конструктів.

Осмисленість життя Дж. Келлі пов'язує із його часовою динамікою, із здатністю бачити теперішнє у минулому і майбутнє у теперішньому.

Конструкти – це інтерпретації подій, що відбулися за посередництвом операцій, рівнозначних процесу індуктивних умовиводів, що цілком узгоджується із моделлю людини як науковця. Коли людина науковець (дослідник) формулює за посередництвом індуктивного умовиводу теорію відносної значущості досліджуваних явищ, вона буде згодом використовувати цю теорію у дедуктивному форматі, щоб передбачати події, які ще не відбулися, і впливати на них. Її дедуктивні процеси спричиняють формулювання гіпотез чи прогнозів і до маніпулювання навколишнім середовищем або контролювання його задля перевірки своєї гіпотези.

За словами Дж.Келлі, людина обирає для себе ту альтернативу у дихотомічному конструкті, за посередництвом якої вона очікує отримати більше можливостей для розширення і ствердження своєї системи [11, с.40].

Психосемантичний підхід (Дж. Фодор, В.Ф. Петренко). Психосемантика виникла на межі розділів семіотики, психолінгвістики, психології сприйняття і особистості. Власне кажучи, проблема значення є центральною у психосемантичному підході. Свого часу саме поняття «психосемантика» було введено саме для того, щоб окреслити специфічну область досліджень індивідуально-специфічних значень (категорій, конструктів), які використовуються різними людьми і спільнотами для осмислення сприйманого світу, інших людей і самих себе.

Гіпотеза мови мислення була вперше сформульована Дж. Фодором, який є автором слова «психосемантика». Вченим стверджується, що ментальні установки реалізуються процесами, що привласнюють деякому реченню мови мислення обчислювальну роль - наприклад переконання, і розміщують його у спеціальне сховище. Вона виходить з припущення про існування віртуальних сховищ для переконань, бажань тощо. Мова мислення – специфічний для людини вроджений засіб мислення, яким вона користується несвідомо. Природна мова не підходить на роль засобу мислення, вважає Дж. Фодор. «Думка не може полягати просто в послідовності слів, оскільки слова, як відомо, бувають двозначні, а для думок це неприпустимо», - пише він [14. Р. 64]. У дусі умонастроїв, що панували на початку 1970-х, гіпотеза мови мислення приписує здатність до репрезентації фізичним станам суб'єкта. Дж. Фодор при цьому дотримується «методологічного соліпсизму» – процеси мислення мають доступ не до справді семантичним, але лише до формальних властивостей репрезентацій

За задумом Дж. Фодора, репрезентації характеризуються формально-семантичними і причинними властивостями, причому останні властивості, або «ролі», чутливі до перших - самі поняття для нього причинно релевантні. Він вважав, що поняття слід індивідуувати за причинною роллю в системі установок, оскільки поняття, що індивідууються за їхньою роллю в дискурсі, виявляються занадто нестабільними і змінюють сенс в залежності від контексту. Семантика для мови

мислення задається постулатами значення, що не залежать від лексики і виражаються у логіці першого порядку.

Необхідно підкреслити, що універсальні постулати значення у психосемантиці Дж. Фодора можуть мати як несвідомий, так і свідомий статус - цим вони відрізняються від репрезентацій, які завжди представляються експліцитно. Це пов'язано з тим, що структурою репрезентацій пояснюються причинні властивості станів, адже репрезентації - це медіатори між відчуттями і діями.

В.Ф. Петренко пише про те, що людське сприйняття, пам'ять, мислення, уяву озброєні і одночасно обмежені системою значень, яка властива певній спільноті або культурі [8]. Дослідник на різноманітному культурологічному, лінгвістичному і психологічному матеріалі показує, що різні системи значень, що використовуються в різні історичні періоди різними культурами, спільнотами, соціальними групами, формують, по суті, різні картини світу у їх носіїв. З цієї точки зору, мови різних культур і спільнот - це, по суті, різні точки відліку, з яких люди дивляться на світ, судять про нього і діють. Відзначимо, що подібний погляд - єдине місце цілого ряду напрямків конструктивістської орієнтації (соціального конструкціонізму, дискурсивної психології, наративної психології, феміністських теорій пізнання тощо).

В.Ф. Петренко пише про те, що, поряд з цією відносністю, можна також говорити про психологічну відносності категоризації і світосприйняття [9] В.Ф. Петренко зазначає, що наявність культурологічної відносності образів світу і варіативність форм категоризації обумовлені системою значень, що вбирають у себе специфіку життєдіяльності і культури. У зв'язку з цим цілком правомірними виявляються питання про те, чи могли деякі образи і порівняння, в яких описують світ представники одних культур, прийти в голову представникам інших культур, чому певна реальність виступає в формі метафори, на якій будується опис іншої реальності [9].

Психосемантичний підхід ґрунтується на ідеї плюралізму істини, множинності різних культурно-історичних моделей світу, які створює одиничний чи колективний суб'єкт, і, як наслідок, на ідеї множинності шляхів розвитку індивіда, суспільства, країни, людства [9]. У цьому ж зв'язку В.Ф. Петренко заявляє про правомочність і необхідність існування безлічі психологічних теорій [2].

Висновки. Таким чином, нами було визначено основні методологічні засади, на які ми спирались при дослідженні цього феномену, а саме: фундаментальні положення глибокої психології, принципи соціально-конструкціоністського підходу, досягнення теоретичних підходів до часової перспективи, напрацювання на основі гіпотези лінгвістичної відносності, положення теорії особистісних конструктів, здобутки психосемантичного підходу. Дійдено до висновку, що саме психосемантичний підхід найбільш інформативний у виявленні здатності особистості до конструювання образів власного майбутнього.

ЛИТЕРАТУРА

1. Быкова Е. Б. Образ будущего в картине мира и Я-концепции личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. С. Пб, 2003. 20 с.
2. Горбунова В. В. Структура психосемантического исследования // Социальная психология. 2007. № 1 (21). С. 170-178. Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/4031/>
3. Дениско П. Філософська реінтерпретація гіпотези Сепіра-Ворфа // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, 2019. Вип. 23, С. 38-47.
4. Добринина І. В., Кременчуцька М. К. Образ майбутнього: конструювання та репрезентація // Психологія та соціальна робота, 2020. Вип. 2 (52). С. 84-95.
5. Желтикова И.В. — Исследования будущего и место в них концепта «образ будущего» // Философская мысль. – 2020. – № 2. – С. 15 - 32. Retrieved from: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=32302
6. Максименко С. Д. Загальна психологія. К: центр учбової літератури, 2008. 272 с.
7. Михальский А.В. Психология конструирования будущего. МГППУ Москва, 2014. 192 с.
8. Назарук О. М. Особливості підходів вивчення життєвого простору особистості та її досвіду // Актуальні проблеми психології. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. Т. 7: Екологічна психологія. Вип. 24. С.191-199.
9. Петренко В.Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психол. журн., 2002. Т. 23. № 3. С.113-121.
10. Посацький О.В. Особливості образу майбутнього в юнацькому віці // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка. К., 2004. Т. 6. Вип. 3. С. 264 – 272.
11. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
12. Юнг К.Г. Людина та її символи. Профінт Стайл, 2019. 368 с.
13. Boniwell, I. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning // Positive psychology in practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. P. 165-178.
14. Fodor, J. In Critical Condition. Cambridge, MA : MIT Press, 2000. 213 p.
15. Lee, Penny. Language in Thinking and Learning: Pedagogy and the New Whorfian Framework // Harvard Educational Review, 1997. 67 (3). P. 430–472.
16. Mahler, Margaret S, Pine, Fred, Bergman, Anni (). The Psychological Birth of the Human Infant. Symbiosis and Individuation. New York: Basic Books, Inc., 1975. 308 pp.
17. Sapir, E. Conceptual categories in primitive languages // The Collected Works of Edward Sapir, 2008. Vol. 1. General Linguistics. P. 498.
18. Zimbardo, P.G. & Boyd, J.N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric // Journal of Personality and Social Psychology, 1999. 77. P. 1271-1288.
19. Zimbardo, P.G. Just think about it: Time to take our time // Psychology Today, 2002. P. 62.

REFERENCES

1. Bykova, E. B. Image of the future in the picture of the world and I-concept of personality: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01. S.Pb, 2003. 20 pp.
2. Gorbunova, V. V. Structure of psychosemantic research // Social'na psihologiya, 2007. Is. 1 (21). P. 170-178. Retrieved from: <http://eprints.zu.edu.ua/4031/>
3. Denisko, P. Philosophical reinterpretation of the Sepir-Worf hypothesis // Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies, 2019. Is. 23, P. 38-47
4. Dobrinina I. V., Kremenchuc'ka M. K. Image of the future: design and representation // Psychology and social work, 2020. Is. 2 (52). P. 84-95.
5. Zheltikova, I.V. (). Studies of the future and the place in them of the concept "image of the future" // *Filosofskaya mysl'*, 2020. Is. 2. P. 15-32. Retrieved from: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=32302
6. Maksimenko, S. D. General Psychology. K: centr uchbovoi literaturi, 2008. 272 pp.
7. Mihal'skij, A.V. The psychology of designing the future. MGPPU Moskva, 2014. 192 pp.
8. Nazaruk, O. M. Features of approaches to the study of living space of the individual and his experience // Aktual'ni problemi psihologii. – ZHitomir: Vid-vo ZHDU im. I .Franka, 2010. V. 7: Ekologichna psihologiya. Is.. 24. P. 191-199.
9. Petrenko, V.F. Constructivist paradigm in psychological science // Psihol. zhurn.. 2002. V. 23. № 3. P.113-121.
10. Posac'ki,j O.V. Features of the image of the future in adolescence // Zbirnik naukovih prac' institutu psihologii im. G.S. Kostyuka. Kiiv. 2004. (6), Is. 3. P. 264 – 272.
11. Stolyarenko, O. B. Personality psychology. Navch. posib. K.: Centr uchbovoi literaturi, 2012. 280 pp.
12. Yung, K.G. (). Man and his symbols. Profit Stajl, 2019. 368 pp.
13. Boniwell, I. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning // Positive psychology in practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. P. 165-178.
14. Fodor, J. In Critical Condition. Cambridge, MA : MIT Press, 2000. 213 p.
15. Lee, Penny. Language in Thinking and Learning: Pedagogy and the New Whorfian Framework // Harvard Educational Review, 1997. 67 (3). P. 430–472.
16. Mahler, Margaret S, Pine, Fred, Bergman, Anni (). The Psychological Birth of the Human Infant. Symbiosis and Individuation. New York: Basic Books, Inc., 1975. 308 pp.
17. Sapir, E. Conceptual categories in primitive languages // The Collected Works of Edward Sapir, 2008. Vol. 1. General Linguistics. P. 498.
18. Zimbardo, P.G. & Boyd, J.N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric // Journal of Personality and Social Psychology, 1999. 77. P. 1271-1288.
19. Zimbardo, P.G. Just think about it: Time to take our time // Psychology Today, 2002. P. 62.

Theoretical and methodological approaches to the study of the image of the future

I. V. Dobrynina

Abstract. The article presents an overview of theoretical and methodological approaches to the study of the image of the future in the picture of the world of the individual. The fundamentals of psychological theories that allow studying the construction of the image of the world of the future in a specific individual context are considered. It is shown that the foundations of the considered theoretical provisions form a certain methodical orientation of approaches to the study of the image of the future. The advantages of the psychosemantic approach in studies of a person's ability to construct images of their own future are emphasized.

Keywords: *image of the future, construction of the image of the world, individual representations, psychosemantic approach.*